

ELŻBIETA JASTRZĘBOWSKA

EMBOLOS REPREZENTACYJNA ULICA EFEZU WE WCZESNYM I PÓŻNYM CESARSTWIE

„Przypadła Jonom w udziale kraina o najwspanialszym klimacie. Ma ona także święte przybytki, takie, jakich nie ma nigdzie. Na pierwszym miejscu trzeba wymienić święty przybytek bogini Efeskiej z powodu wielkości i wszelkiego bogactwa. [...] Oprócz świętych przybytków i wspaniałego klimatu przedstawia Jonia jeszcze inne osobliwości, godne pisemnej wzmianki. Terytorium Efezu posiada rzekę Kenchiros, szczególną górę Pion i źródło Alitaję”¹.

Pomińmy rzekę i źródło, a nawet najważniejszy święty przybytek Artemidy, ale zwróćmy uwagę na górę Pion (dziś Panayirdapi), nadal dominującą nad ruinami starożytnego miasta Efezu. Tę szczególną górę okrążała bowiem z dawien dawna Święta Droga efeska, której początek i koniec znajdował się we wspomnianym przez Pauzanasza najważniejszym centrum sakralnym tego miasta, w słynnym Artemizjonie. Dwa razy do roku co najmniej przez tysiąc lat (od VI w. p.n.e. do IV w. n.e.) drogą tą kroczyła uroczysta procesja ku czci Artemidy, niesiono wtedy posąg kultowy i inne wizerunki bogini ze srebra i złota oraz wiele nie mniej kosztownych i kunsztownych posągów bóstw i cesarzy, przy aktywnym i biernym uczestnictwie wszystkich Efezjan oraz przybyszy z daleka i z bliska.

Poniższa prezentacja budowli i pomników przy najważniejszym odcinku tej drogi, z okresu od początku Cesarstwa Rzymskiego po późny antyk, czyli na przestrzeni pierwszych sześciu stuleci po Chrystusie, ma na celu unaocznić, jak ważną rolę pełnić mogła jedna ulica w mieście starożytnym, zarówno pogańskim, jak i chrześcijańskim (il. 1). Należy przy tym podkreślić, że w skali całego Efezu ulica ta stanowi zaledwie bardzo mały, aczkolwiek najlepiej przebadany, fragment miasta. Archeolodzy nie rozwiązali bynajmniej wszystkich zagadek dotyczących tego miejsca. Otwartymi kwestiami pozostaje nadal² wiele pytań, co do funkcji, datowania,

¹ Pauzanasz, *W świątyni i w mieście*, VII, 5, 4 i 10, tł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1973, s. 371, 373.

² F. Hueber, *Der Embolos, ein urbanes Zentrum von Ephesos*, AW 1984/4, 3-23; D. Knibbe, G. Langmann, *Via Sacra Ephesiaca I*, Wien 1993; D. Knibbe, *Via Sacra Ephesiaca. New Aspects*

a nawet identyfikacji tamtejszych zabytków. W okresie istnienia miasta jońskiego, lokalizowanego z północno-zachodniej strony Pionu, Droga Święta przebiegała poza jego murami i wzdłuż tej trasy – zgodnie z antycznym zwyczajem – rozłożyły się nekropole oraz wyrosły pojedyncze grobowce zamożniejszych Efezjan. Kiedy Lizymach w latach 300–281 p.n.e. założył, po stronie południowo-zachodniej Pionu, nowe miasto, nazwane od imienia jego żony Arsinoeia, z nakazem osiedlenia się tam Efezjan oraz mieszkańców kilku innych miast sąsiednich, Święta Droga znalazła się w obrębie nowych murów miejskich. Obwarowania objęły na północy szczyt Pionu, a na południu wspięły się na drugie wzgórze Prion (dziś Bülbüldaği) górujące nad nowym miastem od południa. Po śmierci Lizymacha mieszkańcy tego z rozmachem zaplanowanego miasta szybko pogodzili się z nową lokalizacją, zarazem jednak wrócili do dawnej nazwy.

Wspomniany rozmach urbanistyczny Efezu nie ograniczał się tylko do dalekiego zasięgu jego granic, ale dotyczył też ustalonego przebiegu ulic według jednej, choć bynajmniej nie oryginalnej, koncepcji. Przecinające się pod kątem prostym większe arterie i mniejsze uliczki utworzyły w hellenistycznym Efezie regularną (hippodamejską), tak charakterystyczną dla miast jońskich, sieć ulic³. Wyjątek od tej reguły stanowiła tylko jedna, ale bardzo ważna arteria będąca częścią dawnej Świętej Drogi na odcinku, który biegł w dół ukośnie z południowego wschodu na północny zachód, zgodnie z ukształtowaniem i kierunkiem doliny między Panayirdaği i Bülbüldaği. Ulica ta łączyła Górną i Dolną Agorę miasta, czyli centra życia politycznego i handlowego. Zatem istotnie serce miasta znalazło się na skrzyżowaniu tej drogi z inną, nie mniej ważną arterią Efezu *Platea en to Koressos* (dziś ulica Marmurowa), która ciągnęła się u stóp Pionu po jego zachodniej stronie i była również pozostałością dalszego odcinka Świętej Drogi.

W okresie antyku ta ukośna ulica (lub cała jej dzielnica) nazywała się *Embolos*, czyli klin, zapewne dlatego, że wciniała się w przełęcz⁴. Obecnie znana jest jako ulica Kuretów – od inskrypcji z imionami członków tego najwyższego kolegium czcicieli Artemidy, wrytymi na kolumnach z prytaneionu (z Górnej Agory) wtórnie ustawionych w portyku północnym w dolnej części *Embolos*, do czego jeszcze powrócimy. Od górnego krańca, czyli dziś placu Domicjana, do ulicy Marmurowej na dole długość *Embolos* wynosi ponad 210 m, szerokość przeciętnie 6–8 m. Przy

of the Cult of Artemis Ephesia, w: *Ephesos Metroplis of Asia*, "Harvard Theological Studies", 1995, s. 141-155; H. Thür, *The Processional Way in Ephesos as a Place of Cult and Burial*, tamże, 157-99; D. Knibbe, H. Thür, *Via Sacra Ephesiaca II*, Wien 1995.

³ M.L. Bernhard, *Sztuka grecka V w.p.n.e.*, Warszawa 1970, s. 61-64.

⁴ W. Alzinger, *Ephesos*, w: RE, Suppl. XII, 1970, kol. 1598; W. Jobst, *Embolosforschungen I. Archäologische Untersuchungen östlich der Celsusbibliothek in Ephesos*, ÖJh, 54 (1983), Beiblatt, s. 149n; Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 86.

20 m różnicy wysokości między placem Domicjana, a ulicą Marmurową istnieje 10-procentowy spadek. Na całej długości ulicy *Embolos*, pod marmurowymi płytami, którymi jest wyłożona, biegnie kanał odpływowy z ujściem do dawnego portu morskiego miasta znajdującym się daleko na zachodzie, poniżej Dolnej Agory⁵.

Nad wschodnim, górnym krańcem *Embolos*, jeszcze przy placu Domicjana, wznosi się monumentalna, stojąca na kwadratowym, wielostopniowym podium, ruina po pomniku w kształcie tetrapylonu z zabudowanym wnętrzem, upamiętniającym Caiusa Memmiosa (wnuka Sulli) i datowanym na trzecią ćwierć I w. p.n.e.⁶. Na podium i w jego pobliżu odkryto płyty z rzeźbionymi wizerunkami postaci męskich w togach lub w tunikach *exomis*, a także postacie tańczących kariatyd podtrzymujących kapitele w formie koszy. Przypuszcza się, że mężczyźni wyobrażali wybitnych członków rodu Memmiosa lub personifikacje jego cnót. Zachowane dwie greckie i dwie łacińskie inskrypcje dedykacyjne znajdowały się na architravie, na wszystkich czterech bokach pomnika. Istnieją różne propozycje co do rekonstrukcji pierwotnego wyglądu tej niewielkiej budowli, jej wysokości, a zwłaszcza jej zwieńczenia⁷. Bardziej zgodni są badacze co do funkcji komemoratywnej monumentu, wzniesionego czy to dla uczczenia pamięci, czy dla pomieszczenia urny z prochami Memmiosa⁸.

W Efezie, wewnątrz murów miasta, znajdowało się wiele pomników komemoratywnych, które były jednocześnie grobowcami, mimo że było to sprzeczne zarówno z greckim obyczajem, jak i z rzymskim prawem grobowym nakazującym chować zmarłych na zewnątrz miasta. W Efezie musiała zatem istnieć w tym względzie inna, silnie zakorzeniona tradycja lokalna sięgająca jeszcze czasów poprzedzających założenie miasta przez Lizymacha. Wydaje się, że tradycja ta była związana ze szczególną rolą Świętej Drogi służącej procesjom ku czci Artemidy, jako że wzdłuż jej trasy, między innymi na południu od Panayirdaği, od dawien dawna chowano zmarłych. Na zwykłe groby, jak te poświadczone wykopaliskami z Górnej Agory, w nowo powstałym i dynamicznie rozwijającym się centrum Efezu w okresie rzymskim nie było już miejsca. Wierne natomiast antycznej tradycji lokalnej pozostały wystawne pomniki-grobowce sławiące czyny i kryjące szczątki wybitnych Efezjan, zwłaszcza tych obywateli miasta, którzy piastowali w nim wyso-

⁵ Tamże, s. 86n; por. F. Hueber, *Ephesos. Gebaute Geschichte*, Mainz 1997, s. 67, fig. 84.

⁶ Alzinger, dz. cyt., s. 1675n; tenże, *Augusteische Architektur in Ephesos*, Wien 1974, s. 16-20; W. Alzinger, A. Bammer, *Das Monument des C. Memmius, Forschungen in Ephesos* (dalej cyt.: FiE), VII, Wien 1971; *Inschriften von Ephesos* (dalej cyt.: IvE), Wien 1979, t. II, nr 403; U. Outschar, *Zum Monument des C. Memmius*, *ÖJh*, 60 (1990), s. 85.

⁷ Por. Alzinger, Bammer dz. cyt., s. 63-68; Outschar, dz. cyt., s. 69-73; *Ephesos. Der neue Führer*, Wien 1995, s. 99.

⁸ Alzinger, *Ephesos*, kol. 1676; Alzinger, Bammer, dz. cyt., s. 86-92; Outschar, dz. cyt., s. 81-85.

kie urzędy, zasłynęli jako fundatorzy wielkich budowli publicznych, albo byli zwycięzcami w igrzyskach. Trzeba podkreślić, że szczególnie upodobano sobie w tym celu *Embolos*, na którym poza zwykłą zabudową sakralną, publiczną i prywatno-mieszkalną było wiele pomników komemoratywnych i posągów (il. 2)⁹. Wśród zachowanych baz tych posągów z inskrypcjami, na ogół neutralnymi, znajdują się również dedykacje chrześcijańskie, jak np. inskrypcja ku czci medyka Aleksandra prawdopodobnie z V wieku¹⁰. Bywało też, że dodatkowo łączono objawy czci dla zmarłego z użytecznością dla żywych, przy czym najczęściej do pomnika upamiętniającego wybitnego obywatela dobudowywano fontannę służącą na co dzień wszystkim mieszkańcom miasta, a szczególnie przydatną w letnie upały, które na tej szerokości geograficznej są dość dokuczliwe. Takim właśnie przykładem połączenia pomnika z obiektem użyteczności publicznej był *tetrapylon* Memmiosa. Od strony *Embolos* bowiem, niejako stanowiąc górną granicę tej ulicy, przetrwała do dziś długa, prostokątna, złożona z trzech basenów fontanna. Niektórzy badacze sądzą, że pierwotne założenie tego urządzenia wodnego sięgało jeszcze czasów Augusta, tylko nic się z tego czasu nie zachowało, jednak częściej przyjmuje się, że zachowane baseny fontanny są pozostałością po jej późniejszej przebudowie z okresu tetrarchii, czyli z przełomu III i IV wieku¹¹. Najbardziej monumentalną fontannę (*Nymphäum Traiani*) wystawiono ku czci cesarza Trajana prawie w połowie długości ulicy *Embolos*, po jej prawej, północnej stronie. Fontannę tę poprzedzał, długi na 52 m i szeroki na 3,50 m, portyk ze znajdującymi się nadal *in situ* bazami po nie zachowanych posągach.

Portyki są bardzo często poświadczone na wielu efeskich ulicach i placach, a potrzebę ich istnienia uzasadnia przede wszystkim tamtejszy klimat, dokuczliwy zarówno w letnie upały jak i podczas wiosennych gwałtownych deszczów. Przy dokładniejszej analizie pozostałości portyku z prawej strony górnej części ulicy *Embolos* okazało się, że przy jego wznoszeniu wykorzystano głównie *spolia*, czyli starsze elementy dekoracji architektonicznej. Baz i kapiteli nieokreślonego bliżej pochodzenia, użyto tutaj wtórnie w okresie późnego antyku. H. Thür sądzi, że brak fragmentów architrawu wśród tamtejszych znalezisk wskazuje na pierwotne przykrycie portyku sklepieniami krzyżowymi z arkadami w fasadzie¹².

⁹ Por. mapa w: A. Bammer, *Ephesos, Stadt an Fluß und Meer*, Graz 1988, s. 100n; Thür, dz. cyt., s. 158n; taż, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 86-94. Co do posągów na *Embolos* w okresie późnego antyku zob.: F. O. Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike*, Mainz 1996, s. 286-290.

¹⁰ IvE IV s. 1320.

¹¹ F. Miltner, *XXIV Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos*, ÖJh 45 (1960), s. Inn; *Ephesos*, s. 100; Bauer, dz. cyt., s. 285n.

¹² Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 87.

Na zachodnim końcu portyku, u wylotu poprzecznej uliczki, schodzącej ze wzgórza Panayirdağı do *Embolos*, znajdowała się monumentalna brama, z której przetrwał potężny i bogato dekorowany fragment architrawu z inskrypcją dedykującą ten *propylon* bogini Artemidzie i cesarzowi Trajanowi przez Tiberiusa Claudiusa Luceianusa w roku 114/115.¹³

Od zachodu brama ta graniczyła ze wspomnianym już Nimfeum Trajana, dwupiętrową budowlą w kształcie szerokiej litery U, o długości 17 m i głębokości 7,50 m, wieńczącą wielki prostokątny basen, który pełnił funkcję głównego zbiornika, poprzedzony mniejszym basenem, z którego czerpano wodę. Fontannę ku czci najwyższego władcy, cesarza Trajana w 114 roku, wystawił Tiberius Claudius Aristion, trzykrotny azjarcha, zasłużony też wzniesieniem dwóch innych fontann, akweduktu i licznych innych budowli w Efezie¹⁴. Dzisiejsze ustawienie niewielu przetrwałych elementów dekoracji architektonicznej fontanny w niewielkim stopniu przypomina pierwotną, monumentalną niemal „barokową“ i wysoką na około 10 m konstrukcję¹⁵. Na tylnej ścianie i na bocznych skrzydłach tej konstrukcji piętrzyły się symetrycznie skomponowane, bardzo bogato zdobione nisze i balkony, utworzone przez kolumny, filary i przyczółki o różnych kształtach. W niszach stały posągi, a w centralnej, wysokiej na dwa piętra niszy, znajdował się posąg Trajana. Pozostały po nim zaledwie fragment nagiego torsu i jedna stopa, ale inne rzeźby z tej fontanny przetrwały w znacznie lepszym stanie (dziś w Muzeum w Selçuku)¹⁶. Do starszych rzeźb z początku II wieku w drugiej połowie tego stulecia dodano inne posągi, a w następnym stuleciu po zniszczeniach trzęsieniem ziemi dokonano uzupełnień dekoracji prawie całej fontanny. Wymieniony w inskrypcji fundacyjnej akwedukt Klaudiusza Aristiona (o długości 210 stadiów, czyli ponad 35 km) doprowadzał wodę do fontanny prawdopodobnie z Kara Pinar (koło dzisiejszego Kuçak), odległego o 25 km od Selçuku¹⁷.

Obok Nimfeum Trajana podczas wykopalisk znaleziono dwa fragmenty marmurowych, spiralnie zakręconych kolumn¹⁸ z finezyjnie wykonaną dekoracją reliefową z poziomymi pasami szerokich liści akantu pomiędzy mniejszymi w skali, ale

¹³ IvE II, 422; Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., 87n.

¹⁴ Alzinger, *Ephesos*, kol. 1607; IvE II, nr 424; S. Karwiese, *Groß ist die Artemis von Ephesos. Geschichte einer der Großen Städte der Antike*, Wien 1995, s. 99; Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 88; taż, *The Processional Way*, s. 184n.

¹⁵ Por. rekonstrukcję H. Pellionisa i A. Bammer (*Architektur*, ÖJh 50 (1972/75), s. 397n); Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 89; Hueber, dz. cyt., s. 12, fig. 13.

¹⁶ F. Miltner, *Ergebnisse der österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre 1957*, „Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften“ 95 (1958), s. 84; R. Fleischer i inn., *Führer durch das archäologische Museum in Selçuk – Ephesos*, Wien 1974, s. 24 - 26.

¹⁷ Alzinger, *Ephesos*, s. 1605.

¹⁸ Fleischer i inn., dz. cyt., s. 32n.

pełnymi ruchu scenami winobrania (dziś w Muzeum w Selçuku). Jak wykazał Max Wegner, efeskie fragmenty znajdują swoje najbliższe analogie w słynnych spiralnych kolumnach z cyborium nad memoriał św. Piotra z dawnej bazyliki na Watykanie wzniesionej w Rzymie przez Konstantyna w latach dwudziestych IV wieku¹⁹. Od dawna przypuszczano, że kolumny rzymskie przybyły z Azji Mniejszej i choć odkrycie efeskich z jednej strony potwierdziło ich proveniencję, a z drugiej umożliwiło datowanie znalezionych na *Embolos* fragmentów na początek IV wieku, to jednak pierwotna funkcja spiralnych kolumn w Efezie nie została wyjaśniona. Pozostaje tylko ostrożna hipoteza, że należały do zrekonstruowanej w IV wieku, po zburzeniu kolejnym trzęsieniem ziemi, fontanny Trajana. Mogły jednak również znaleźć się przypadkowo w okolicy tej fontanny, przywleczone z zupełnie innego budynku.

O tym, że jeszcze w późniejszym okresie przedsięwzięto na *Embolos* duże prace budowlane, świadczy najdobitniej stojąca nadal *in situ*, około 50 m powyżej Nymfeum Trajana, tzw. Brama Heraklejska (il. 3). Wykazuje ona dwie fazy budowy: najpierw, w czasach konstantyńskich, składała się z czterech przykrytych płaskim architrawem filarów, z których dwa są dekorowane przedstawieniami Heraklesa w reliefie; potem, w połowie V wieku, otrzymała kształt jednoprzelotowego łuku triumfalnego z dekoracją złożoną ze *spoliów*, z których do dziś przetrwał relief z leżącą Wiktorią, pochodzący z innego, bliżej nieokreślonego łuku. Drugą fazę przebudowy bramy datuje zachowana fragmentarycznie inskrypcja wymieniająca jako fundatora Flaviusa Constantinus, prokonsula Azji z 459 roku²⁰. Obie fazy wzniesienia Bramy Heraklejskiej odnoszą się zapewne do odbudowy tej części miasta po katastrofach trzęsień ziemi, poświadczonych, zwłaszcza dla 366 roku, rekonstrukcją innych tamtejszych budowli, o czym będzie jeszcze mowa. Należy podkreślić, że w obu fazach Brama Heraklejska stała w poprzek ulicy *Embolos*, co oznacza, że już od czasów konstantyńskich ta niegdyś główna i przejezdna arteria Efezu, łącząca centra polityczne i handlowe miasta, czyli obie jego agory, była wtedy już zamknięta dla ruchu kołowego.

Wąska, poprzeczna do *Embolos*, uliczka (nazywana dziś Termalną), wiodąca z północy z nie odkopanego jeszcze w dużej części zbocza Panayirdaği, gdzie – jak się przypuszcza – rozciągały się w starożytności zabudowania mieszkalne, oddziela Nymfeum Trajana od dużego kompleksu łaźni Variusa z przełomu I i II wieku

¹⁹ *Gewundene Säulen von Ephesos*, ÖJh 51 (1976/77), Beiblatt, s. 52-64; co do kolumn rzymskich – por. J.B. Ward Perkins, *The Shrine of St. Peter and its Twelve Spiral Columns*, "Journal of Roman Studies", 42 (1962), s. 21-33.

²⁰ A. Bammer, *Ein spätantiker Torbau aus Ephesos*, ÖJh 51 (1976/77), Beiblatt, s. 93-126; IvE II, nr 587; Bauer, dz. cyt., s. 285; Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 87; *Ephesos*, dz. cyt., s. 117, fig. 1.

(il. 4). Termy te noszą też tradycyjnie miano Łaźni Scholastyki, od imienia fundatorki odbudowy kompleksu po zniszczeniach spowodowanych trzęsieniem ziemi w 366 roku. Posąg tej chrześcijańskiej damy zdobi dziś niszę największej sali term. Wykonano go, wykorzystując statwę z II wieku wyobrażającą siedzącą Rzymiankę w tunice i płaszczu, osadziwszy na jej torsie dziś już nie zachowaną portretową głowę, zapewne Scholastyki²¹.

Do skrzyżowania ulicy Termalnej i *Embolos*, około 2 m powyżej poziomu jego bruku, przylega największa i najwystawniejsza sala term (35 x 8,5 m) z apsydą oraz z pozostałościami wykładziny marmurowej pokrywającej pierwotnie posadzkę i ściany. Sala ta służyła jednocześnie za monumentalny przedsionek (z wejściami od obu ulic) i za przebieralnię (*apodyterium*). Dalsze pomieszczenia łaźni, w nietypowym asymetrycznym układzie, rozpościerały się tarasowo w kierunku północnym i zachodnim. Ich kolejność i funkcja nie zawsze dają się dziś wyjaśnić, aczkolwiek pomieszczenia na gorące kąpiele (*caldarium*) i łaźnię parową (*sudatorium*) łatwo rozpoznać po pozostałościach systemu grzewczego, tak pod podłogą (*hypocaustum*), jak w postaci kanałów w ścianach. Podobnie można również zlokalizować *frigidarium* z dużym owalnym basenem do pływania (*natatio*). Inne większe i mniejsze pomieszczenia termalne ciągnęły się na zachód od sali z apsydą, na różnych poziomach, razem z najniżej leżącymi piecami grzewczymi (*prae-furnia*), dostępnymi z wychodzącego pod kątem prostym na *Embolos* dolnego przejścia, zwanego dziś uliczką Akademicką.

Po drugiej zachodniej stronie tej uliczki, naprzeciw schodków wiodących do term Variusa, znajduje się wejście do latryny publicznej, wchodzącej zresztą pierwotnie w skład tego samego kompleksu termalnego. O połączeniu obu budowli świadczy również późniejsze przesklepienie uliczki Akademickiej, które miało na celu umożliwienie użytkownikom term przejścia suchą nogą z łaźni do latryny²². Ta ostatnia, zgodnie z antycznym zwyczajem, była urządzeniem zbiorowego użytku. Jest to dość duże i nieźle zachowane, prostokątne pomieszczenie z ławą „sędosów” pod trzema ścianami (zachodnią, północną i południową). Przed ławą znajduje się równoległe do niej biegnąca w podłodze kamienna „rynna”, którą pierwotnie płynęła woda zmywająca nieczystości z kanału pod ławą. W środku tego pomieszczenia znajdował się kwadratowy basen (*compluvium*) na wodę deszczową

²¹ Alzinger, *Ephesos*, s. 1619n; IvE II, nr 453; Sprawozdania z wykopalisk: F. Miltner, *ÖJh* 42 (1955), s. 35n; tenże, *ÖJh* 43 (1956/58), s. 17-26; tenże, *ÖJh* 44 (1959), s. 251-260; *Ephesos*, dz. cyt., s. 122n, fig 1; Karwiese, dz. cyt., s. 129, fig.104.

²² T. Wohlers-Scharf (*Die Forschungsgeschichte von Ephesos. Entdeckungen, Grabungen und Persönlichkeiten*, Frankfurt a.M. 1995, s. 209) błędnie wiąże tę publiczną latrynę z sąsiednim domem prywatnym, zamieszkiwanym w okresie późnego antyku, por. W. Jobst, *Das „öffentliche Freudenhaus“ in Ephesos*, *ÖJh* 51 (1976/77), s. 61-84.

spluwającą doń z dachów perystylu kryjącego ławę toaletową²³. Raz jeszcze należy podkreślić, że cały dość duży kompleks termalny Variusa (jedyny w centrum miasta) był w użyciu nieprzerwanie od II wieku i najdłużej ze wszystkich łaźni efeskich, aż po IV wiek.

Termy Variusa obejmowały, od północy i wschodu, wystawioną najwcześniej w 127 roku, niewątpliwie już po wzniesieniu łaźni, przy brzegu *Embolos*, niewielką, ale bardzo dekoracyjną świątynię Hadriana. Władca ten, panujący w latach 117-138, był drugim cesarzem, który obdarzył Efez *neokorią* cesarską²⁴. Jak podaje inskrypcja fundacyjna, przybytek na ulicy Kuretów wzniosł P. Quintilius Valens Varius wraz z żoną i córką Varillą, ufundował ją azjarcha M. Claudius P. Vedius Antoninus, a inny azjarcha T. Claudius Piso Diophantus dokonał uroczystego poświęcenia²⁵. Świątynia Hadriana jest zbudowana w typie dość szerokiego (7,50 x 5 m) *prostylos in antis*. Cellę poprzedza portyk z dwiema kolumnami w środku i dwoma filarami przed antami. Na portyku spoczywa tzw. fronton syryjski, z płaskim architrawem po bokach i z tym samym architrawem wygiętym na kształt szerokiego łuku pośrodku, przy czym zarówno inskrypcja na architrawie, jak bardzo bogaty fryz roślinny powyżej niego biegną nieprzerwanie na długości całej fasady. Pośrodku łuku nad wejściem umieszczono popiersie bogini Tyche w koronie z murów miejskich. Fasada celli z dużym, ozdobnym portalem jest również bogato dekorowana. Nad drzwiami relief w półokrągłym polu ukazuje duży pąk kwiatu, z którego wyrastają na dwie strony wici akantu, a pomiędzy nimi wyłania się naga postać kobieca z szeroko rozpostartymi ramionami.

Najbardziej interesujący jest jednak figuralny fryz na ścianie, u góry fasady celli i antów. Zdobi go relief przedstawiający szereg scen: mitycznego założyciela miasta Androklosa na koniu obok dzika oraz postaci bóstw, Aresa, Afrodyty i Asklepiosa; grupę zbrojnych Greków, wymieszanych z bliżej nieokreślonymi – poza Nike – bogami, w scenie składania ofiary na ołtarzu ozdobionym girlandami; Heraklesa i uciekające od niego Amazonki; Amazonki biegnące przed satyrami, menadami i Dionizosem na słońcu; wreszcie grupę stojących bogów, a wśród nich Romę, Selene, Apollina; jeszcze raz Androklosa ze swoim psem, Heraklesa, Artemidę Efeską, Atenę i innych (il. 5)²⁶. Niemal wszystkie te postaci odnoszą się do rozmaitych wersji mitu o założeniu Efezu. Stylistycznie natomiast ostatni fragment

²³ H. Thür i inn., w: *Ephesos*, dz. cyt., s. 122n; Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 90.

²⁴ D. Knibbe, *Ephesos. Historisch-epigrfischer Teil*, w: RE, Suppl.XII, 1970, s. 281n.

²⁵ F. Miltner, *ÖJh*, 44 (1959), Beiblatt, s. 266; IvE II, nr 429; Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 89n.

²⁶ F. Miltner, dz. cyt., s. 272; R. Fleischer, *Der Fries des Hadrianstempels in Ephesos*, w: *Festschrift für F.Eichler*, Wien 1967, s. 23-71; Fleischer i inn., dz. cyt., s. 78-82; B. Brenk, *Die Datierung der Relief am Hadrianstempel in Ephesos*, „Istanbuler Mitteilungen” 18 (1968), s. 238-258.

fryzu, ze stojącymi we frontalnym i hieratycznym ujęciu bogami, różni się od innych partii tego samego fryzu. Miltner i Fleischer postulowali datowanie tego fragmentu na okres panowania Teodozjusza Wielkiego, czyli na koniec IV wieku²⁷, co słusznie zakwestionował Brenk, podkreślając przede wszystkim anachronizm historyczny takiego datowania i proponując w zamian czasy tetrarchii²⁸. Kontrowersja ta wynikała z różnych propozycji chronologicznych, odnoszących się do rekonstrukcji kolumn i filarów przedsionka fasady świątyni Hadriana, po jednym z licznych w Efezie trzęsień ziemi. Przed czterema podporami fasady świątyni ustawiono bowiem posągi cesarzy z pierwszej tetrarchii (293–305). Posągi zaginęły, ale przetrwały trzy bazy z inskrypcjami ufundowanymi przez Iuniusa Tiberianusa, prokonsula Azji, ku czci Dioklecjana, Konstancjusza Chlorusa i Galeriusza. Ewentualną czwartą inskrypcję ku czci Maksymiana, ówczesnego augusta na zachodzie Cesarstwa, zastąpiła dedykacja Nummiusa Aemilianusa, późniejszego prokonsula Azji, na cześć Teodozjusza, ojca Teodozjusza Wielkiego (il. 6)²⁹. Ta ostatnia inskrypcja sprowokowała Miltnera i Fleischera do datowania wspomnianego fragmentu fryzu na okres teodozjański, jednak wydaje się mało prawdopodobne, aby ten chrześcijański władca – edyktem cesarskim zabraniający kultu pogańskiego w 391 roku – jednocześnie patronował odtworzeniu wizerunków bóstw olimpijskich³⁰. Wydaje się zatem, że wykonanie fryzu należy raczej łączyć z odbudową świątyni Hadriana w okresie tetrarchii. Fryz ten musiał mieć nadal dużą wartość dla ówczesnych mieszkańców miasta, skoro na przełomie III i IV wieku, niemal w przeddzień triumfu chrześcijaństwa, został pieczołowicie odtworzony wraz z postaciami bóstw pogańskich patronujących Efezowi.

Wystawienie posągów cesarzy na *Embolos* należy natomiast wiązać nie tyle z odbudową świątyni, ile przede wszystkim z tradycją wznoszenia posągów na tej właśnie ulicy ku czci dobroczyńców miasta. W tym przypadku dotyczyło to cesarzy, fundatorów odbudowy Efezu po dwóch katastrofalnych trzęsieniach ziemi, które miały miejsce w latach 262 i 366. Cesarska pomoc w tym zakresie miała na ogół formę specjalnych „losowych” dotacji lub zwolnień miasta z podatków, a na *Embolos* potwierdzają to też inskrypcje, o których będzie jeszcze mowa³¹. Posągi tetrarchów stanęły zatem nie tyle przed świątynią, ile na reprezentacyjnej ulicy

²⁷ Fleischer, op cit., s. 23-71; tak też ostatnio Bauer, dz. cyt., s. 285.

²⁸ Brenk, dz. cyt., s. 258; podobnie też: R.E. Oster, *Ephesus as a Religious Center under the Principate, I. Paganism before Constantine*, w: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, 18/3, 1990, s. 1683 oraz Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 90.

²⁹ F. Miltner, *ÖJh*, 44 (1959), s. 266-282; tenże, *ÖJh*, 45 (1960), s.61; *IvE II*, nr 305, 306.

³⁰ Por. A. Demand, *Die Spätantike*, München 1989, s. 133.

³¹ Karwiese, dz. cyt., s. 122-125, 128-130; por też E. Winter, *Staatliche Baupolitik und Bauvorsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien*, „Asia Minor Studien” 20 (1996), s. 157-160, 188-192.

pełnej wizerunków wielu innych, tak wcześniejszych, jak późniejszych dobroczyńców Efezu, zarówno lokalnych osobistości, jak postaci wywodzących się ze szczytów władzy cesarskiej.

Niżej, po tej samej stronie ulicy *Embolos*, portyk ciągnął się dalej i skręcał łagodnym łukiem na północ w ulicę Marmurową. Pozostawiono tutaj do dziś kilka, z sześciu dotąd znalezionych, ogromnych, bo wysokich na około 0,5 m, jońskich kapiteli z impostami, ozdobionych krzyżami i monogramami Chrystusa. Właśnie w tym portyku w pierwszej połowie VI wieku wstawiono – jak już wspomniano – kolumny z prytaneionu z listami kuretów, do czego dodano też wtedy inskrypcje chrześcijańskie (il. 7). Dla tych kolumn wykonano nowe, nieproporcjonalnie duże kapitele. Ceglane sklepienie krzyżowe, wsparte na tych olbrzymich kapitelach, znajdowało się zaledwie na wysokości około 2 m, na co wskazują pozostałości sklepienia w ścianie domu przyległego od tej strony do ulicy. H. Thür sądzi, że portyk ten był pierwotnie piętrowy³². Sklepienie było na pewno ceglane, zatem dość ciężkie. Toporność kapiteli z VI wieku oraz masywność portyku, przy niedużej jego wysokości, mogła więc wynikać z konieczności dźwignia dużego ciężaru wyłącznie parterowego portyku. Wszystko to dowodzi jednak przede wszystkim dużego spadku jakości prac budowlanych w Efezie VI-wiecznym, zwłaszcza jeśli się je porówna z inżynierskimi osiągnięciami budowli wcześniejszych, kiedy, w okresie rozkwitu Cesarstwa Rzymskiego, wznoszono wytworne, lekkie portyki kryte architravem.

Po lewej, południowej stronie *Embolos*, ciągnęły się domy mieszkalne zwane Domami Wiszącymi³³, odkopane na razie tylko na odcinku między uliczką znajdującą się na przeciwko ulicy Termalnej (na górze), a przedłużeniem południowym poza Bramę Hadriana ulicy Marmurowej (na dole). Domy te wznosiły się tarasowo na zboczu Bülbüldaği, pokonując różnicę wysokości stoku wynoszącą około 26 m (il. 8). Do dziś odsłonięto dwie *insulae*, tzn. dwa kompleksy domów, ograniczone na północy przez *Embolos*, na wschodzie i zachodzie przez uliczki ze schodami wspinającymi się po zboczu, a zatem nieprzejezdne, oraz górną ulicą południową Efezu. W insuli zachodniej, o powierzchni około 4000 m², wyodrębniono siedem domów. Zasadniczo mury domów miały układ zgodny z przebiegiem większości ulic miasta hellenistycznego, dzięki czemu dochodziły pod ostrym kątem do *Em-*

³² Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 90.

³³ Nazwę niemiecką *Hanghäuser* można też tłumaczyć na polski jako domy na stoku. Sprawozdania z prac wykopaliskowych i konserwatorskich ukazują od 1963 roku – na temat domów w: ÖJh i „Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften”; malowidła w: V.M. Stročka, *Die Wandmalerei der Hanghäuser in Ephesos*, FiE VIII/1, 1977; mozaik w: W. Jobst, *Römische Mosaiken aus Ephesos I. Die Hanghäuser des Embolos*, FiE VIII/2, 1977; ostatnio: C. Lang, U. Otschar, G. Wiplinger, w: *Ephesos*, s. 102-115; C. Lang-Auinger, *Hanghaus 1 in Ephesos, der Baubefund*, FiE VIII/3, 1996; Hueber, dz. cyt., s. 53-58.

bolos, a raczej do ciągu dwunastu niewielkich sklepików przylegających do tej ulicy od południa. Inny układ (zależny od przebiegu *Embolos*) miał tylko jeden duży dom perystylowy, który powstał później, na miejscu znacznie mniejszego, późnohellenistycznego domu, obok pięciu innych domów w ramach insuli wschodniej zajmującej trochę mniejszą powierzchnię (około 3000 m²). Datowanie domów opiera się głównie na analizie stylistycznej ich, na ogół wspaniale przetrwałej, dekoracji malarskiej i mozaikowej, poświadczającej zresztą kilka faz użytkowania domów od I po III w. n.e. Według ostatniej, jeszcze nie opublikowanej, analizy architektonicznej datowanie to może jednak ulec poważnej weryfikacji.

Domy, w różnych wariantach układu pomieszczeń wokół centralnego dziedzińca wewnętrznego, powielają tradycyjny typ hellenistycznego domu perystylowego. Położenie Domów Wiszących w centrum miasta, ich wymiary, a zwłaszcza dekoracja i wyposażenie unaoczniają dobitnie, że mieszkali w nich przedstawiciele elity społecznej, zajmujący zapewne najwyższe stanowiska w radzie miejskiej, w urzędach administracji rzymskiej i w hierarchii tradycyjnych kolegiów sakralnych. Wznosili oni swoje siedziby mieszkalne z jednej strony na wzór powszechnie panujących na wschodzie domów perystylowych, z drugiej zaś skupiali je grupowo w kompleksach podobnych do insuli rzymskich, ograniczonych, w ramach czworoboku, ze wszystkich stron ulicami.

Właściciele Wiszących Domów efeskich otaczali się dziełami sztuki, dekorowali swoje mieszkania malowidłami i mozaikami, podobnie jak to czyniono powszechnie w całym Cesarstwie, przede wszystkim w Rzymie, Antiochii i Aleksandrii, a później też w Konstantynopolu. Z imienia znamy tylko jednego z mieszkańców i właścicieli domów Wiszących (nr 6) – Flaviusa Furiusa Aptusa, kapłana Dionizosa, który żył w drugiej połowie II wieku i pełnił funkcję *alytarcha* (tzn. otwierającego efeskie olimpiady w podczas uroczystości związanych z kultem cesarskim)³⁴.

Wzdłuż *Embolos*, przed insulą wschodnią, jak już wspomniano, ciągnął się, aż do uliczki ze schodkami oddzielającej obie *insulae*, szereg dwunastu niewielkich sklepików (*tabernae*), najczęściej składających się z dwóch pomieszczeń i z pięterka na zapleczu. Przed tabernami natomiast znajdował się głęboki na 4,70–5,50 m portyk, który w dzisiejszym kształcie, z mozaikami i z fragmentem architrawu z inskrypcją fundacyjną pewnego, nie znanego z imienia, *alytarcha*, datowany jest na okres bardzo późny³⁵ (il. 9). W. Jobst, na podstawie stylu mozaik z posadzki portyku, zaproponował, następnie powszechnie przyjęte, datowanie portyku na

³⁴ U. Outschar, G. Wiplinger, w: *Ephesos*, s. 113n; Karwiese, dz. cyt., s. 112.

³⁵ IvE II, nr 447; F. Miltner, *ÖJh*, 44 (1959), s.283; Jobst, *Mosaiken*, s. 31-34; *Ephesos*, 1995, s. 124; Bauer, dz. cyt., s. 284; Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 91, fig. 56, 57.

koniec 1. połowy V wieku³⁶. Wydaje się jednak bardziej prawdopodobne, że architrav z inskrypcją *alytarcha* pochodzi z innego, wcześniejszego portyku wznoszącego się w tym samym miejscu, jako że w V wieku, w okresie niepodważalnego triumfu chrześcijaństwa, pełnienie tej funkcji było już niemożliwe, chyba że wtedy tytuł *alytarcha* pozostał w użyciu, zachowując wyłącznie honorowe znaczenie. Ponieważ *Embolos* ma 10-procentowy spadek, zaś podłoga portyku, a szczególnie jego dach, wsparty jakby nie było na płaskim architrawie, leżały poziomo, portyk przebiegał krótkimi prostymi odcinkami ze stopniowymi uskokami.

Po tej samej stronie *Embolos*, poniżej portyku *alytarcha*, wznosiły się trzy zachowane w różnym stanie pomniki komemoratywne i grobowe (il. 10). Budowla wschodnia (najgorzej zachowana) miała plan sześcioboku i wznosiła się na trójstopniowym podium z sześcioma kolumnami jońskimi. W okresie późnego antyku powstał tu warsztat rzemieślniczy z urządzeniami wodnymi, którego działalność spowodowała, że niewiele zachowało się z pierwotnego wyglądu pomnika³⁷. Interesującą hipotezę identyfikacyjną wysunęła H. Thür. Powiązała ona tę budowlę ze znalezionym dalej na zachód, koło ostatniego z trójki omawianych pomników, sarkofagiem, a w zasadzie z jego zawartością oraz z inskrypcjami dokumentującymi działalność fundatorską *azjarchy* Tiberiusa Claudiusa Aristiona³⁸. W sarkofagu odkryto kości sześćdziesięcioletniego mężczyzny i marmurowy wizerunek arcykapłana w typie portretów flawijskich i trajkańskich³⁹. Według H. Thür byłby to sarkofag Aristiona, z niewiadomych przyczyn usunięty ze swojego pierwotnego miejsca ustawienia, czyli właśnie z omawianego sześcioboku. W trakcie dalszych badań terenowych okazało się jednak, że sarkofag jest za duży i nie zmieściłby się w ewentualnej komorze grobowej wewnątrz sześcioboku. H. Thür zaproponowała zatem jeszcze inne miejsce pierwotnej lokalizacji sarkofagu Aristiona, znacznie wyżej, na *Embolos*, ale po jego przeciwnej stronie, obok *Nimfeum Trajana*⁴⁰. Z braku jakichkolwiek pewnych wskazówek na korzyść jednej lub drugiej, albo jeszcze innej pierwotnej lokalizacji grobu Aristiona, propozycje te pozostają na razie hipotezami.

Funkcja i właściciel sześciobocznego pomnika pozostają nadal nieznanymi. Pewne jest tylko to, że pomnik ten dobudowano do istniejącego już wcześniej monumentu na planie ośmioboku, znajdującego się w środku omawianej grupy trzech budowli, na zachodnim krańcu południowej strony *Embolos*. Środkowy pomnik składał się

³⁶ Jobst, *Mosaiken*, s. 31-34.

³⁷ Por. H. Thür, *Prozessionsstrasse (via sacra) im Bereich Kuretenstrasse / Heroa / Hadrianstor*, *ÖJh* 65 (1996), Grabungen, s.16.

³⁸ *Taż*, w: „...und verschönerte die Stadt...”, Wien 1997, s. 17-26 i 55-63.

³⁹ Reuer, *tamże*, s. 77-92.

⁴⁰ Thür, *tamże*, s. 151-155.

z trójstopniowego podium, kwadratowego cokołu (o boku 9 m i wysokości 3,40 m) kryjącego komorę grobową z sarkofagiem, wewnątrz którego odkryto szkielet młodej szesnastoletniej dziewczyny oraz z celli na planie ośmioboku z peristazą na górze. Całość wieńczył dach w kształcie stożka, a cellę dekorował fryz z girland i bukranionów i otaczały korynckie kolumny, na których spoczywał architrav z fryzem z liśćmi akantu i z gryfami. W momencie odkrycia monumentu, na początku obecnego stulecia, zabezpieczono tak wiele detali architektonicznych, że zarówno jego rekonstrukcja (w Muzeum Efezu w Hofburgu w Wiedniu), jak i datowanie na lata 50–20 p.n.e. nie budzą dziś żadnej wątpliwości⁴¹. Jednakże z powodu braku inskrypcji grobowej każda identyfikacja tak wystawnie pochowanej młodej kobiety musi pozostać hipotezą. Taką też jest inna interesująca propozycja H. Thür, utożsamiająca odkryty szkielet z Arsinoe IV, najmłodszą córką Ptolemusza XII i siostrą Kleopatry VII. Hipoteza ta opiera się na wyłącznie źródłach pisanych, według których ta młoda księżniczka egipska została brutalnie zamordowana w Efezie w 41 roku na rozkaz Marka Antoniusza i własnej siostry. Hipoteza ta nie wyjaśnia, dlaczego i kto pochował (bo przecież raczej nie siostra i „szwagier”) obcą i w niczym dla Efezu niezasłużoną księżniczkę na *Embolos*, w tak zaszczytnym punkcie miasta⁴².

Na przetrwałym *in situ* w Efezie ośmiobocznym cokole do dziś zachowały się umieszczone wtórnie teksty dwóch cesarskich listów do prokonsulów Azji. Nadawcami starszego listu (z roku 370/371) napisanego po łacinie do prokonsula Azji Eutropiusa są cesarze: Walens, Walentynian i Gracjan. List dotyczy sposobu przeciwdziałania korupcji urzędników municypalnych przy okazji udzielania pomocy z finansów publicznych miastom Azji poszkodowanym na skutek trzęsienia ziemi⁴³. Drugi list, zachowany w wersji greckiej i łacińskiej, na temat podziału pieniędzy państwowych na ten sam cel, wystosował Walens do prokonsula Festusa w 372 roku⁴⁴. Idzie tu zapewne o wielką katastrofę, jaka nawiedziła kilka miast Azji w 366 roku. Podanie do publicznej wiadomości treści listów cesarskich w tym punkcie *Embolos* świadczy po raz kolejny, że w IV wieku było to w Efezie bardzo ważne i reprezentacyjne miejsce. Treść tych listów natomiast unaocznia nie tylko żywotność cesarskiej, odnotowanej już w I wieku, dbałości władców o odbudowę i odzyskanie dobrobytu miast Azji nawiedzonych trzęsieniem ziemi, ale ponadto

⁴¹ Alzinger, *Augusteische Architektur*, s. 40-44; *Funde aus Ephesos und Samothrake*, Wien 1978, s. 95-98; H. Thür, *Arsinoe IV, eine Schwester Kleopatras VII, Grabinhaberin des Oktogens von Ephesos? Ein Vorschlag*, *ÖJh* 60 (1990), s. 45-51, fig. 3; *Ephesos*, s. 126n; Thür, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 92.

⁴² Taż, *Arsinoe IV, eine Schwester Kleopatras VII*, s. 52, ze wszystkimi referencjami źródłowymi.

⁴³ IvE I/a, nr 42; Thür, w: Knibbe, Thür, 92n; Bauer, dz. cyt., s. 284.

⁴⁴ IvE I/a, nr 43; co do obu listów por.: Karwiese, dz. cyt., s. 128n i Winter, dz. cyt., s. 136, 206.

obrazuje, jak radzono sobie z odwieczną groźbą sprzeniewierzenia publicznych finansów przez skorumpowanych urzędników.

Trzeci z omawianej grupy pomników na *Embolos* zachował się na wysokość 4 m i jest strukturą wzniesioną z dużych bloków kamiennych, na planie rozłożystej litery U (szerokiej na 10,35 m i głębokiej na 5,8 m). Pomnik ten był pierwotnie obłożony szarym marmurem, z czterema pilastrami doryckimi na dole (od frontu zwieńczonymi fryzem tryglifowo-metopowym) i z czterema kolumnami jońskimi na górze. Był to budynek komemoratywny, jako że nie znaleziono w nim śladów pochówku. Przylegająca doń od frontu obecnie fontanna pochodzi z okresu późnego antyku, jednakże przez rdzeń budowli nadal biegnie kanał wodny, który pozwala przypuszczać, że również w pierwszej fazie istnienia tej konstrukcji graniczyła ona z fontanną od strony *Embolos*. Styl zachowanych elementów dekoracji (fryz girland i bukranionów), a także technika budowlana pozwalają datować pomnik na 2. połowę II w. p.n.e.⁴⁵

Blizsza analiza pięciu fragmentów fryzu figuralnego, znalezionych w pobliżu pomnika, z postaciami uzbrojonych jeźdźców i żołnierzy pieszych skłoniły H. Thür do wysunięcia, również w tym przypadku, ciekawej hipotezy interpretacyjnej. Jeden z jeźdźców cwałujący w rozwianym płaszczu bardzo przypomina postać Androklosa, jadącego na koniu w kierunku dzika, ze wspomnianego już wyżej fryzu w przedsionku świątyni Hadriana. Zatem masywny i najstarszy z omawianej grupy monument, wraz ze swoim reliefem, byłby, według Thür, kenotafem, pomnikiem komemoratywnym Androklosa, mitycznego założyciela miasta, znanym ze źródeł pisanych⁴⁶. Po zachodniej stronie tego pomnika przypisywanego Androklosowi odkryto wspomniany sarkofag o niedokończonej dekoracji girlandowej (dziś postawiony po przeciwnej stronie *Embolos*) z ewentualnymi szczątkami znamienitego Efezjanina Tiberiusa Claudiusa Aristiona.

Przed tym pomnikiem do dziś przetrwała natomiast fontanna, której prostokątny basen złożono z siedmiu płyt marmurowych podtrzymywanych przez słupki, też z marmuru. Słupki i płyty zdobi prosty, linearny ornament z rombami i krzyżami, porównywalny z podobnie dekorowanymi płytami balustrad z justyniańskiej bazyliki św. Jana⁴⁷. Zatem fontannę tę należy najprawdopodobniej datować również na VI wiek.

⁴⁵ *Ephesos*, s. 128n; Thür, *The Processional Way in Ephesos.*, s. 159-165; taż, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 93n.

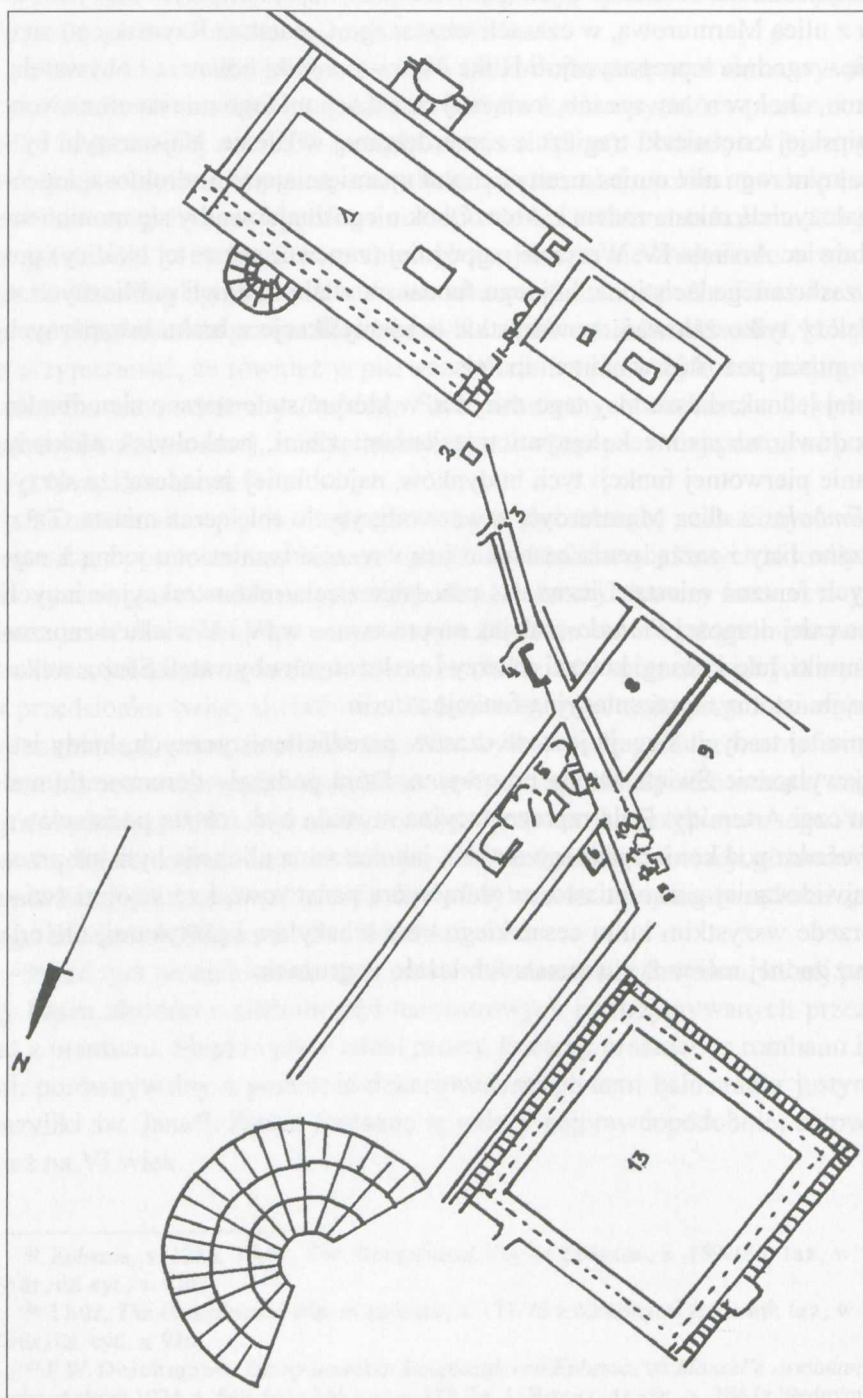
⁴⁶ Thür, *The Processional Way in Ephesos*, s. 171-76 z odnośnymi źródłami; taż, w: Knibbe, Thür, dz. cyt., s. 93n.

⁴⁷ F.W. Deichmann, *Zur spätantiken Bauplastik von Ephesos*, w: *Mansel'e Armađan'dan ayribasim*, Ankara 1974, s. 549-563; *Ephesos*, s. 129 fig. 1; Bauer, dz. cyt., s. 284 (z błędnym przypisaniem kanału w podium pomnika późnej fazie jego istnienia).

Na dolnym krańcu *Embolos*, a jednocześnie przy najważniejszym skrzyżowaniu Efezu z ulicą Marmurową, w czasach wczesnego Cesarstwa Rzymskiego znalazłyby się – zgodnie z propozycjami Hilke Thür – pomniki bohatera i obywatela, ludzi mocno, choć w różny sposób, związanych z dziejami tego miasta oraz ewentualnie egipskiej księżniczki tragicznie zamordowanej w Efezie. Najstarszym byłby tu na samym rogu ulic umieszczony kenotaf upamiętniający Androklosa, legendarnego założyciela miasta rodem z Aten. Obok niego znajdowałby się monumentalny grobowiec Arsinoe IV. Wreszcie najpóźniej (zapewne też w tej okolicy) pochowano zasłużonego Aristiona, hojnego fundatora wielu budowli publicznych w Efezie. Należy tylko żałować, że wszystkie te identyfikacje z braku bezspornych dowodów muszą pozostać w sferze hipotez.

Niemniej jednak, dalsze losy tego miejsca, w którym stale starano się odbudowywać budowle niszczone kolejnymi trzęsieniami ziemi, aczkolwiek niekiedy przy zmianie pierwotnej funkcji tych budynków, najdobitniej świadczą, że skrzyżowanie *Embolos* z ulicą Marmurową zawsze odgrywało rolę serca miasta. Tutaj obwieszczano listy i zarządzenia cesarskie i tu wreszcie wzniesiono jedną z najpóźniejszych fontann miasta. Liczne zaś przedsięwzięcia rekonstrukcyjne innych budowli na całej długości *Embolos*, tak jak nieprzerwane w IV i V wieku wznoszone tam pomniki, łuki i posągi ku czci cesarzy i zasłużonych obywateli Efezu, wskazują na ciągle istotną reprezentacyjną funkcję arterii.

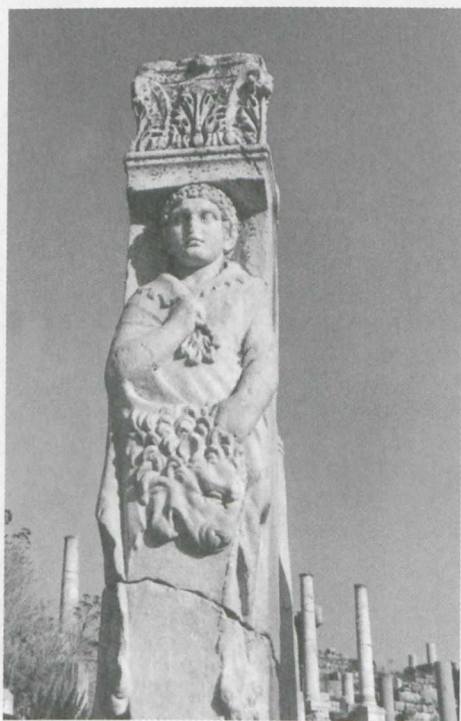
Korzenie tej tradycji sięgają jeszcze czasów przedhellenistycznych, kiedy istniała tutaj wyłącznie Święta Droga procesyjna, którą podążały doroczne tłumne orszaki ku czci Artemidy. Rola reprezentacyjna musiała być zresztą podstawową funkcją *Embolos* pod koniec późnego antyku, jako że sama ulica nie była już przejezdna, najwidoczniej górne miasto, ze starą agorą państwową i ze swoimi świątyniami przede wszystkim kultu cesarskiego oraz z bazyliką i portykami, nie odgrywało już żadnej roli w życiu miasta lub leżało w gruzach.

1. Górna Agora, 2. Pomnik Memmiusa, 3. Brama Heraklejska, 4. Nimfeum Trajana, 5. Termy Variusa-Scholastyki, 6. Latryna, 7. Świątynia Hadriana, 8. Insula Wschodnia, 9. Insula Zachodnia, 10. Heksagon (anonimowy pomnik) – warsztat późnoantyczny, 11. Oktagon (grobowiec Arsinoc?) – tablice z listami cesarskimi, 12. Pomnik hellenistyczny (kenotaf Androklosa?) – fontanna bizantyjska, 13. Dolna Agora

2. EmboLOS – strona północna górnej części ulicy (fot. E. Jastrzębowska)

3. Brama Heraklejska – relief na filarze północnym (fot. E. Jastrzębowska).

4. Apodyterium w termach Variusa-Scholastyki (fot. E. Jastrzębowska)

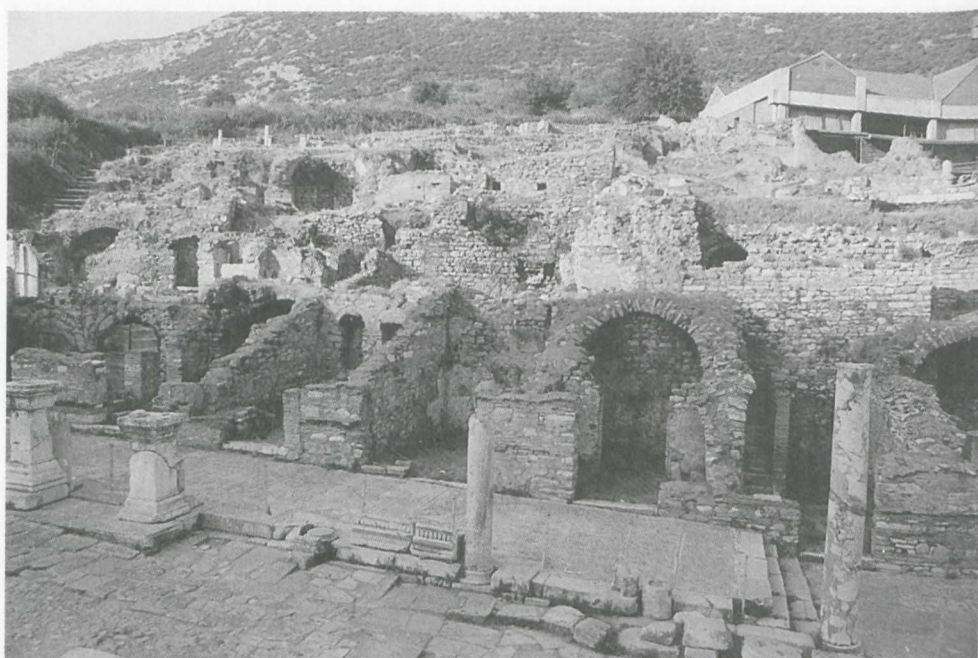
5. Fryz z postaciami bóstw na wchodniej ścianie przedsionka świątyni Hadriana (fot. E. Jastrzębowska)

6. Bazy posągów tetrarchów przed świątynią Hadriana (fot. E. Jastrzębowska)

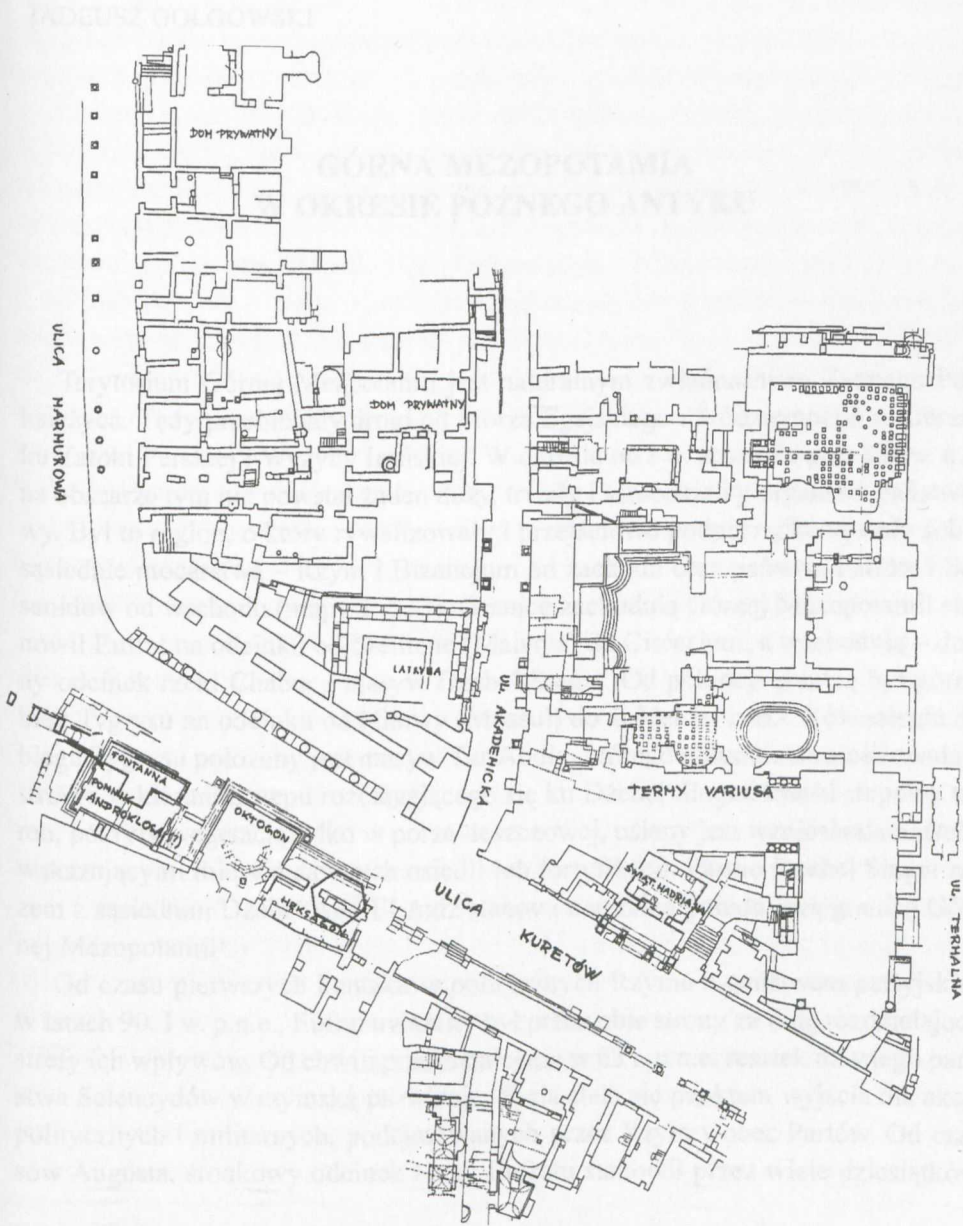
7. Kolumna z Prytanejonu wtórnie użyta w portyku z listami kuretów i iskrypcją chrześcijańską (fot. E. Jastrzębowska)

8. Taberny i Domy Wiszące przyległe od wschodu do Wschodniej Insuli (fot. E. Jastrzębowska)

9. Portyk Alytarcha (fot. E. Jastrzębowska)

10. Schemat zabudowy dolnej części Embolos (według F. Miltner, ÖJh. 44/1959,II)